

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д.ф.н. Елка Добрева

за дисертационния труд на

БИСТРА ВЕЛИЧКОВА

на тема „ФАКТ И ФИКЦИЯ В МЕМОАРНИЯ РАЗКАЗ СЛЕД 1990 г.”,

представен за присъждане на образователната и научна степен „доктор”

по професионално направление 3.5. Обществени комуникации и информационни науки (Журналистика – Медиен разказ)

Предложеният за оценяване дисертационен труд на Бистра Величкова надвишава по обем обичайно търсения минимум със своите общо 247 страници (с междуредово разстояние 2), от които 222 страници основен текст и 14 страници библиография (124 заглавия). Структурата на разработката е класическа – с увод, 4 глави и заключение. Съдържанието е подробно и осигурява добра представа за членението на труда и тематиката на разделите в него.

Авторефератът (в размер на 26 страници) по същността си е синтетично резюме на разработката и я представя достоверно. Съдържа и информация за публикациите по дисертационния труд – общо 5 статии, поместени в подходящи специализирани издания. Самите статии са по ключови въпроси от общата тематика на труда и добре илюстрират интересите и възможностите на дисертантката.

Темата на изследването е подчертано актуална, подходяща за докторантско проучване и предоставя много възможности за реализиране на академичен принос. В тематично отношение разработката се присъединява към вече наченатия списък от дисертации (и други изследователски жанрове), посветени на (ре)конструирането и съхраняването на спомени и съжителството на факти и фикции в различни типове мемоарни разкази относно събития от най-новата история на България. Повече интерес в тази поредица от проучвания засега привлича паметта за времето на социализма и това е разбираемо – дистанцията е по-голяма, а забравата, избирателността на спомените, липсата на еднопосочна нагласа за преосмисляне и противоречията в оценките за тоталитарното минало са много осезаеми. Все по-осезаеми стават

напоследък и тревожните сигнали относно дефицитите на памет, дълбинно осмисляне и градивна критичност във връзка със следващия по-демократичен и времево по-близък период. Ето защо поемането на ангажимент за проучване на мемоарни разкази относно времето на прехода, чиято крайна дата засега е неустановима, заслужава висока оценка.

В уводния раздел на дисертацията просто и ясно, от два различни зрителни ъгъла, е мотивиран изследователският избор: „разбирането на времето след историческия обрат от 1989 г. вече е невъзможно, ако не се отчита участието на разказите в изграждането на образа на това време“; самите разкази са „с различни претенции за достоверност и обикновено спорят помежду си“ (с. 12).¹

В дисертацията мемоарният разказ основателно е преценен като „отлична база“ за изследване на българския преход към демокрация, метафорично обозначен като период на „семиотичен хаос“ (с. 11). За **обект на анализ** в увода са посочени три типа разкази със споменна основа: *мемоарни книги* на активни участници в събитията от прехода, *романи* и разкази на писатели, създали литературни герои, които са поставени в реални ситуации и събития, *разкази на медиите*, които отразяват случващите се събития. Като **конкретен предмет** на изследването са визирани *формите на преплитане на факт и фикция в мемоарния разказ за времето след 1990 г.* (с. 10). Във връзка с обекта, предмета и **основната изследователска цел** – „да се изучи как се реконструира времето на „прехода“ чрез спомените на хората в мемоарни разкази“ – разумно са поставени няколко **задачи**: изграждане на теоретична основа за анализа на емпиричния материал чрез изясняване на понятия като факт, фикция, преход, биография, мемоар; изучаване на разказването за т. нар. „преход“ в основни медийни продукции от различен тип, за да се очертае фонът, върху който се състои рецепцията на мемоарите; подбор на конкретни творби за изучаване; анализ и съпоставка на избраните материали (с. 12). Формулирана е и специална изследователска хипотеза, че „мемоарните книги, които жанрово се определят като документални, и художествените романи, определени като фикционални, разказват еднакво правдоподобно за времето на „прехода“ в България“ (с. 13). Изграждането на тази хипотеза ми се струва излишно и неоправдано, тъй като доказването или опровергаването ѝ, дори само теоретично, просто не е възможно поради липсата на непогрешима инстанция, която да улови

¹В автореферата информацията относно актуалността на темата и мотивите за насочването към нея е по-размита (особено в точка 4, където формулировката е двусмислена, фактологично спорна и като цяло неясна).

неуловимата единствена и окончателна истина по въпроса. Тази хипотеза не носи никакви ползи на разработката, но вероятно не нанася и значими вреди върху нейната същност. Затова предпочитам предварително да игнорирам присъствието ѝ в текстовете на дисертацията и автореферата, включително и потвърждаването ѝ в изводите от завършеното изследване (на с. 215 в дисертацията и на с. 22 от автореферата). Вместо това без резерви приемам друго твърдение от дисертацията: „Няма начин да докажем дали събитията, за които говорят героите в романа, са истина или измислица“ (с. 206).

Изпълнението на поставените задачи е разгърнато в четири логично подредени глави. В изложението им, издържано в традиционната стилистика на академичното писане, Бистра Величкова показва важни способности и умения, изисквани за получаването на докторска степен.

Сред тях е *стремежът към изрично уговаряне на употребите на основни термини и други специализирани названия* от медиязнанието, литературната теория, социалната психология, психоанализата и други области на класическото и съвременното хуманитарно познание – факт, фикция, мемоар, биография, мимезис, разказ и т. н. Дори читателят да има алтернативна позиция по отношение на обхвата и същността на дадено понятие, може добре да се ориентира какво авторката има предвид при употребата на обозначението му. Направени са изрични уговорки за отделни предпочитания, които без обосновка биха могли да изглеждат странно или да породят двусмислици (например за изписването на „преход“ с кавички).

Може да се обобщи, че цялостното изграждане на теоретичната база на изследването е осъществено по един изпитан и доказал ефективността си път – чрез *проучване на достатъчен кръг първични и вторични източници* по конкретния въпрос, съпоставяне на мнения и накрая уточнение какво се приема като полезно и удобно в случая (така е направено например във връзка с понятието фикция в първа глава). Показан е *усет за използване на авторитетни източници* от първа ръка при изясняването на повечето централни за изследването понятия (например в обзора на литературнотеоретичните постановки за фикционалността и за актовете на фикционализиране, в открояването на основополагащи трудове по въпросите на видовете памет и спомнянето и др.).

Добре премислен е и подходът при представянето на *обхвата и разнообразието на изследвания материал*. В този аспект положителни впечатления оставя *умението за аргументиран подбор на текстове и теми за анализ*. Добре е мотивирано например

предпочитанието към вестниците „Дума“ и „Демокрация“ и на определени броеве от тях в търсенето на журналистически репрезентации на самото начало на прехода; обоснован е изборът на документалната книга „Живей бързо“ на Надя Чолакова като биографичен портрет на герои със спорна репутация; подробно са обяснени основанията за насочване на вниманието към българските телевизионни сериали от времето на прехода със специален интерес към „Под прикритие“ и „Столичани в повече“. По-нататък изборът на образци от мемоарната проза се обвързва със специфични изисквания към авторите – да имат продължителна активност в обществено-политическия живот, да представят различни професии с основателни предположения за „влияние на професионалните рутини върху мемоарния разказ“, да познават проблемите и настроенията на хората (да „работят“ с обществените нагласи), което да им даде възможност да представят „самото преживяване“ на прехода (с. 135). С тези мотиви са избрани за обект на наблюдение и анализ книги на Тошо Тошев, на Георги Мишев и на Евгений Дайнов. Следващият кръг проучвани материали е от областта на художествената литература. Там изборът се спира на сюжети, свързани с времето след 1990 г. и обединени от символиката на кучето: „Кучешки времена. Революцията менте – 1989“ от Илия Троянов, „Черната кутия: ниско прелитащи кучета“ на Алек Попов и „Кучета под индиго“ на Чавдар Ценов. Не е добре, че на места в изложението изданието на Троянов, изрично обозначено от самия него и неколкратно посочено и в дисертацията като поредица от литературни репортажи, некоректно се поставя в рубриката „романи“ (например на с. 207-209). За мен е изненадващо и самото равнопоставено присъединяване на публицистична книга към проучването на романи. Символиката на кучето може да се приеме за добро основание, довод може да бъде и възприемането на „Кучешки времена“ като „хибрид между документално-мемоарното и художествено-литературното“, който я прави „най-подходящата книга, чрез която да направим преход между мемоарните книги... и художествените книги“ (с. 185). Този довод обаче по-нататък в работата като че ли се забравя и книгата се анализира наравно с двата романа. Всъщност изненадата от присъединяването на „Кучешки времена“ към интерпретацията на романи ме сполетява за втори път през последните месеци, защото по подобен начин постъпва в монографията си „Литература и памет. Комунистическата диктатура в „българските“ романи на Илия Троянов, Димитър Динев и Сибиле Левичаров“ (2018 г.) и доц. д.ф.н. Снежана Бойчева (тя обаче не си позволява да коригира жанровия определител на „Кучешки времена“ и използва репортажите само в допълнение към

анализа на изследваните романи). Изглежда ще трябва просто да се примиря с тази непонятна за мен, но очевидно повтаряща се, и то безконтактно², анализаторска практика, породена вероятно от неустоимата атрактивност на „Кучешки времена“.

Общият обем на подбрани за проучване материал видимо надминава достатъчния за една докторантска разработка минимум и това води със себе си лесно предвидими плюсове и минуси. От една страна, *амбициозната обхватност на изследователския обект показва смелост и отказ от прагматично намаляване на разхода на труд*. Големият обхват на проучването и разнообразието на материалите дава възможност за интересни интердисциплинарни навлизания в тематиката, за задълбочени коментари и стойностни съпоставки в много широк диапазон. Авторката се е възползвала от тази възможност, като е взела и някои предпазни мерки. Тя по принцип подбира за тематичен обект на анализ единични събития (например първите демократични избори за Велико народно събрание), ограничен брой описвани субекти или един конкретен тип „герои на прехода“. Това обаче е напълно достатъчно, за да се щрихира съответният аспект от проблематиката. При проучването на проблеми от един и същ вид в различни източници се прилага единен алгоритъм при обработката и представянето на материалите и темите (както например при работата с мемоарните книги за прехода). Много добро впечатление прави и *умението на авторката да свежда до обозрими мащаби свръхголеми количества разнороден материал*. Това е убедително демонстрирано например при избора на конкретни образци за анализ измежду всички издавани български мемоарни книги за периода от 1990 до 2018 г. С цел да се очертае най-общият фон на селекцията е направена проверка в архива COBISS по ключовите думи *мемоар* и *спомен*, след което полученият списък е синтетично представен в „грубо типологизирана“, по израза на авторката таблица (с. 132). Рационализиращи работата умения от такъв тип са много полезни в процеса на научното дирене и Бистра Величкова показва, че ги притежава.

Току-що описаната изследователска „икономика“ позволява на дисертантката да направи интересни наблюдения в сравнителен и съпоставителен план, свързани с конкретни страни на проучваните текстове и с определени елементи от медийната картина на българския преход към демокрация. Като един от добрите примери в това отношение мога да посоча следната лаконична, но смислово наситена констатация, която свидетелства за усет към нюансите в сходни и в несходни неща: „...всеки един от

² Бистра Величкова не би могла да познава цитираната книга, когато е правила изследването си, защото тя излезе през декември 2018 г., когато работата по дисертацията вероятно отдавна е била приключила.

тримата назовава периода след 1990 г. по различен начин. Тошо Тошев го нарича, както е наричан в медиите – „преход“. Георги Мишев го определя като „посткомунизъм“. За Евгений Дайнов това е време на „революция“. Тези названия са своеобразни ключове към цялостното споменно повествование на избраните книги. Идентичната светлина, в която е представено времето след 1990 г., придобива връзка със стиловете на тримата мемоаристи, белязани от спецификите на словото на журналиста, писателя и политолога“ (с. 179). Добри примери са и някои фрагменти с ефикасни и ефектни обобщения в заключителната част на разработката, например: „...независимо от различните канали/посредници, в изучените мемоарни разкази е налице удивително единодушно обрисване на „прехода“, което се уплътнява в конкретика: героите са мутрите; постижения няма, хората живеят зле, лутат се, българинът се чувства зле дори извън България... Събитията... може да не съвпадат изцяло, но са все травматични. Разказът, във всички свои форми и разновидности, е за злото на „прехода“, което се налага над доброто. Различните канали/посредници са обединени от представи за „интересно“ и за предполагаема публика...“ (с. 215). Интересни заключения има също на с. 106-107, 114, 178, 181-183, 207 и др. Положителен е и фактът, че основни моменти от сполучливите дисертационни наблюдения, изводи и обобщения са направени достъпни за широк кръг читатели чрез публикуваните вече статии на Бистра Величкова.

От друга страна, насочването към много широк жанров, стилистичен и тематичен кръг от текстове с различна семиотична основа, които сами по себе си са обемни (например цели сериали, цели книги), при ограниченото време за завършване на един дисертационен труд предпоставя *опасност от принудително плъзгане по повърхността*. Бистра Величкова е направила опит да свърши колкото може повече работа, но по моя преценка не е съумяла да преодолее всички затруднения, пред които я изправя решението да проучи и интерпретира огромно количество материал. Например във втората глава тълкуванията и коментарите са оскъдни, използваният инструментариум на теорията на моделите е уместен, но регистрира само най-очевидните неща; в третата глава на места присъства единствено изброяване на автори и заглавия, без да се пристъпи към същностен коментар, а планираният наративен анализ остава неосъществен; казаното по темата за писателите журналисти е на ниво общопознат минимум. В дисертацията има и други *смислови и формални слабости*, които при наличие на повече време за спокойно обмисляне и проверка биха могли да се отстранят. Например при доказвания стремеж към уточняване на терминологични употреби понятието *медии* е останало с неизяснен обхват и на места липсата на

уточнение създава напрежение. Още на с. 10 поставянето на обозначенията „мемоарни книги“ и „медии“ в близък контекст, но в различни точки поражда колебание какво точно се има предвид под медии, какво са разказите на медиите и дали мемоарните книги са или не са медийни разкази. А по-нататъшни пасажки (на с. 68, на с. 73 и др.) продължават да показват, че никак не е било излишно да се уточни какво се разбира под медии и медийни разкази в изследването. Известни неясноти са се получили и при някои употреби на термина *жанр* (например на с. 195, 207, 210). Същевременно се срещат и контексти с информационно излишество във връзка с отдавна утвърдени в академичния дискурс понятия. Пример от този вид е *архетип*, чието разточително изясняване на 10 страници в 2 теоретични точки ненужно прекъсва вече подхваната линия на анализа. Но и за други общоизвестни неща се говори твърде нашироко, поставят се и се разискват необосновани въпроси (например дали има разлика между автобиография и мемоар – с. 50 и сл.), привеждат се ненужни, а и некоректни езикови справки (вж. с. 50), правят се пресиленни твърдения (за ситуацията „as if“ на с. 24, за връзката между език и правдоподобност в медиите на с. 27 и др.). На места се стига до непоследователности, противоречия и нежелателни внушения. Ще се ограничи с три примера от този вид: на с. 61 названието *наратология* неправилно е изведено от английски, въпреки че правилно авторството на понятието е приписано на Ц. Тодоров (с. 65), има и позоваване върху специалната разработка на Р. Миленкова-Киен точно по този въпрос (с. 66), но грешката остава незабелязана; цитирането на фрагменти от постановка на А. Кьосев оставя впечатлението, че понятията „малък“ и „голям разказ“ се възприемат като негови (Лиотар в случая е пропуснат, макар да е цитиран по друг повод, срв. с. 40, 41, 42, 67 и др.); на с. 38 е казано, че за да има разказ, трябва „да има реални събития, които той да разказва“, като е направена коректна препратка към С. Попова, но изпускането на оригиналните кавички към „реални“ поражда неправилна представа за тезата на С. Попова и същевременно създава впечатление, че Бистра Величкова е съгласна с точно така представената теза, което пък веднага влиза в противоречие с други части от собствената ѝ постановка. Недоизпипани детайли от подобен тип предизвикват известна небалансираност в изложението и особено в неговата теоретична основа. Повишено внимание бих препоръчала и при използване на чуждоезикови източници във връзка с имена на хора, названия на книги или на други паметници на световната култура. Най-доброто решение в такива ситуации е да се направи проверка за българските традиции, за да се избегнат неточности от вида на допуснатите например на с. 46 и 53 във връзка със Светоний и Цезар. Липсата на време

за задълбочена редакционна и коректорска работа със собствения текст е оставила и други материални отпечатъци, пораждащи впечатление за небрежно отношение към формалната му страна. Това са дреболии от повърхнината на текста, но би било много по-добре, ако нямаше повод да се споменават.

Разбира се, най-важният въпрос относно разработката е дали тя е постигнала необходимия и достатъчен за дисертационно изследване **академичен принос**. Намирам за несполучливи самооценките на Бистра Величкова относно авторските ѝ постижения във формулировките на т. 2 и 4 на с. 24 от автореферата, не забравям и допуснатите слабости, но въпреки това за мен отговорът на въпроса за приносния характер на разработката е категорично утвърдителен: *изследването проправя собствен път към разбирането на отделни механизми при споменното преплитане на факти и фикции в различни типове разкази за времето на българския преход към демокрация, като осветлява в сравнителен план достатъчно мотиви за този начин на конструиране на фрагменти от медийната картина на прехода и долавя достатъчно елементи от влиянието ѝ върху формирането на колективната памет за него.*

В заключение:

Като вземам предвид показаните в дисертационния труд умения за провеждане на интердисциплинарно изследване върху обемен емпиричен материал, за обоснован подбор на конкретни образци за анализ и за смислено поставяне на проучвателски цели, чрез преследването на които е постигнат видим приносен резултат, формулирам окончателната си положителна оценка за труда и *предлагам на Бистра Величкова да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор” по Журналистика (Медиен разказ) в професионално направление 3.5. Обществени комуникации и информационни науки, област на висшето образование 3. Социални, стопански и правни науки.*

Рецензент:

проф. д.ф.н. Елка Добрева